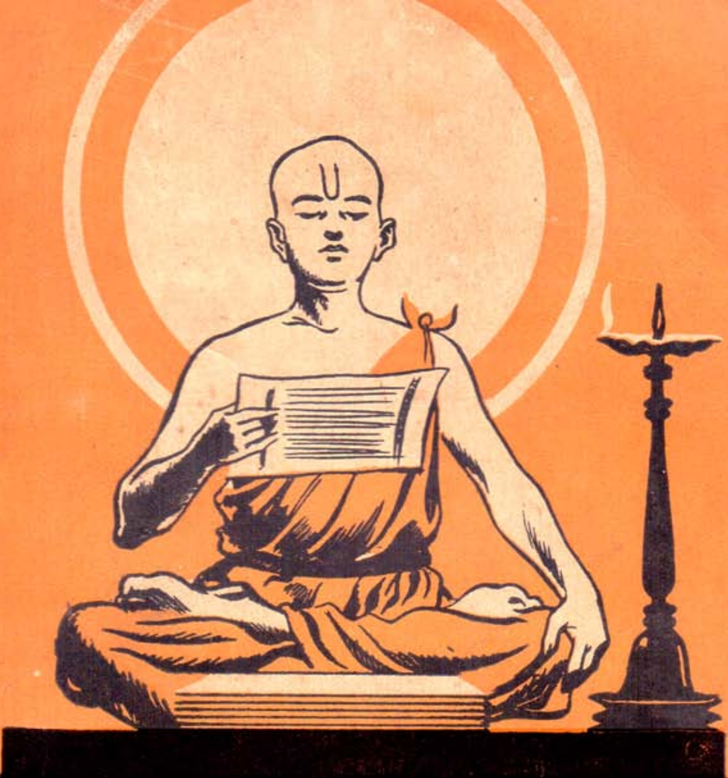

ज्ञानदेव

श्रीज्ञानदेव

लेखक
महाराष्ट्रभाषाभूषण
जगन्नाथ रघुनाथ आजगांवकर

कर्नाटक प्रकाशन संस्था, मुंबई ४

मूल्य सहा आणे

स र्वा धि का र
प्र का श का धी न

प्र थ मा वृ त्ति : १ ९ ४ ५

Printed by B. G. DHAWALE, at the Karnatak Printing Press, Chira Bazar, Bombay, and Published by him at the Karnatak Publishing House, Shri Samarth Sadan, Benham Hall Lane, Girgaum, Bombay.

प्रस्तावना

ऐतिहासिक कालांत महाराष्ट्रांत जे थोर पुरुष होऊन गेले त्या सर्वांत प्रस्तुत चरित्रनायक श्रीज्ञानदेवमहाराज हे श्रेष्ठ होत. महाराष्ट्रकवितावधूचें खरें माहेरघर हेंच. अनेक संतकवींना येथूनच काव्यस्फूर्ति मिळाली. महाराष्ट्रांतील भागवतधर्माचा पुरस्कर्ता जो वारकरी पंथ तो ज्ञानदेवांच्या कालीं लुप्तप्राय झाला होता, त्याचें पुनरुज्जीवन ज्ञानदेव व त्यांचे समकालीन नामदेवादि संत यांनींच केलें. यासंबंधानें लिहितांना संतश्रेष्ठ तुकोबांनीं 'ज्ञानदेवें रचिला पाया' असे जे उद्गार काढले आहेत ते याच कारणामुळें.

अशा या परमवंद्य सत्पुरुषाचें गोड चरित्र गेल्या साडेसहाशें वर्षांत अनेक रसिक कवींनीं आणि लेखकांनीं मोठ्या प्रेमळपणानें गाइलें असून, त्या चरित्रावर नाटकें झालीं आहेत आणि चित्रपटही निघाले आहेत. मुलांसाठींही या चरित्रावर कांहीं बालवाङ्मयलेखकांनीं पुस्तकें लिहिलीं आहेत; आणि तीं सर्व चांगलीं आहेत. परंतु, हा माझा अत्यंत आवडीचा विषय असल्यामुळें मलाही माझ्या पद्धतीनें एक लहानसें ज्ञानदेवचरित्र लिहावयाचें होतें व त्या विचाराला प्रकाशकांकडून चालना मिळतांच अगदीं अल्पावधींत प्रस्तुत चरित्र मी लिहून काढलें.

बत्तीस पृष्ठांच्या या चिमुकल्या पुस्तकांत, ज्ञानदेवमहाराजांच्या चरित्रांतील बहुतेक सर्व ठळक गोष्टींचा अंतर्भाव झाला आहे असें वाचकांस आढळून येईल व या चरित्राच्या वाचनानें पुढें त्यांचें मोठें चरित्र वाचण्याची उत्सुकता त्यांच्या मनांत उत्पन्न होईल अशी माझी अपेक्षा आहे. ज्ञानदेवांनीं लिहिलेले ग्रंथ हीच त्यांची खरी आणि चिरंजीव कामगिरी होय; परंतु तो विषय, ज्यांच्यासाठीं हें पुस्तक लिहिण्यांत आलें आहे त्यांच्या आटोक्याबाहेरचा असल्यामुळें नुसत्या निर्देशापलीकडे त्यासंबंधानें विशेष कांहीं लिहिणें योग्य वाटत नाहीं.

ज. र. आजगांवकर

दादर, २६ ऑक्टोबर, १९४५

श्रीज्ञानदेव

ओळख

आमचा महाराष्ट्र देश म्हणजे साधुसंत, वीरपुरुष आणि मुत्सद्दी यांची मायभूमी आहे. ज्यांचीं नांवें इतिहासांत कायमचीं नमूद होऊन राहिलीं आहेत असे लहानमोठे स्त्रीपुरुष गेल्या आठशें वर्षांत येथें हजारांनीं मोजण्याइतके होऊन गेले आहेत आणि महाराष्ट्रांत जितके साधुसंत आणि कवि होऊन गेले तितके हिंदुस्थानच्या दुसऱ्या कोणत्याही भागांत झाले नाहींत. महाराष्ट्राची ही संतपरंपरा फार जुनी आहे. 'पुंडलीकवरदा हरि विठ्ठल,' ही वारकऱ्यांची घोषणा तुम्हीं ऐकलीच असेल. त्या घोषणेंत ज्याचें नांव आलें आहे तो पुंडलीक महाराष्ट्रीयच होता व त्याच्यासाठींच पांडुरंग पंढरपुरास आला अशी कथा पुराणांत सांगितली आहे. आपणास ठाऊक असलेला हा पहिला संत होय. पंढरपूरच्या पांडुरंगाची उपासना महाराष्ट्रांत याच्या कालापासून सुरू झाली ती आज सुमारें हजार बाराशें वर्षें अखंड चालू आहे. दरवर्षी आषाढी आणि कार्तिकी एकादशीस जे लोक नियमानें पंढरपुरास जातात त्यांस वारकरी असें म्हणतात व त्यांच्या संप्रदायास वारकरी संप्रदाय म्हणतात. संप्रदाय म्हणजे परंपरा. महाराष्ट्रांतील बहुतेक साधुसंत या वारकरी संप्रदायांतच होऊन गेले आहेत.

महाराष्ट्राचा देव कोणता असें जर तुम्हांला कोणीं विचारलें तर तुम्हीं काय उत्तर द्याल ? हिंदूंचे अनेक देव आहेत व प्रत्येक जण आपापल्या

आवडीप्रमाणें कोणत्या तरी एका देवाची उपासना करीत असतो. कोणी शंकराची पूजा करितात, कोणी देवीची उपासना करितात, कोणाचा गणपति आवडता असतो, कोणी रामाला भजतात व कोणी दत्ताची उपासना करितात. परंतु महाराष्ट्रांतील बहुजनसमाजाचा देव म्हणजे पंढरपुरचा श्रीविठ्ठल किंवा पांडुरंग होय. ज्ञानदेव, नामदेव, जनी, चोखामेळा, सांवता माळी, भानुदास, एकनाथ, तुकाराम, निळोबा हे सर्व प्रसिद्ध संत पांडुरंगाचे उपासक होते आणि त्यांतले पहिले मानकरी या कथेंतील नायक श्रीज्ञानदेव हे होत. ते फक्त बावीसच वर्षें या जगांत होते, बाविसाव्या वर्षीं त्यांनीं समाधि घेतली. त्यांच्या तोडीचा पुरुष त्यांच्यापूर्वीं किंवा त्यांच्यानंतर महाराष्ट्रांत दुसरा झाला नाहीं. आम्ही महाराष्ट्रीय तर त्यांना विष्णूचा अकरावा अवतार मानतों. यासंबंधानें पुढील संस्कृत श्लोक प्रसिद्ध आहे—

ज्ञानेशो भगवान्विष्णुर्निवृत्तिर्भगवान्हरः ।
सोपानो भगवान्ब्रह्मा मुक्ताख्या ब्रह्मचित्कला ॥

ज्ञानेश्वर हे विष्णु, त्यांचे वडील बंधु व गुरु निवृत्ति हे शंकर, धाकटे बंधु सोपान हे ब्रह्मदेव आणि त्यांची बहीण मुक्ताबाई ही आदिशक्ति होय. ज्ञानदेवांस ज्ञानेश्वर असेंही म्हणतात.

त्या वेळच्या महाराष्ट्राची स्थिति

संत ज्ञानदेव हे सुमारें साडेसहाशें वर्षांपूर्वीं होऊन गेले. त्या वेळीं महाराष्ट्राची स्थिति कशी होती ? भौगोलिक स्थिति आज आहे तशीच होती. देश आणि कोंकण यांच्यामध्यें सह्याद्रि पर्वत हल्लींच्याप्रमाणें त्या वेळींही उभा होता; गोदावरी, भीमा, इंद्रायणी, नीरा, कृष्णा वगैरे नद्या आज वाहत आहेत तशा त्या वेळींही वाहत होत्या. परंतु त्या वेळची

धार्मिक, सामाजिक व राजकीय परिस्थिति अगदीं निराळी होती. इतकी निराळी होती कीं त्या वेळचा एखादा मनुष्य जिवंत होऊन जर आज येथें आला तर साडेसहाशें वर्षांत पडलेलें अंतर पाहून त्याला कदाचित् वेडदेखील लागेल. त्या वेळीं जातिभेद फार कडक होता, शिवाशिवीचें सोंवळ्याओंवळ्याचें बंड फार होतें, बहुतेक लोकांस लिहितांवाचतां येत नसे, मुलांमुलींचीं लग्नें अगदीं लहानपणीं होत असत, शाळा फारशा नव्हत्या, भटजी सांगतील तो धर्म अशी एकंदर स्थिति होती. वेदपठण, यज्ञयाग, स्नानसंध्या, तीर्थयात्रा हाच खरा धर्म अशी लोकांची समजूत होती. हिंदुधर्माविषयींचें सगळें ज्ञान संस्कृत ग्रंथांत होतें, त्यामुळें संस्कृत शिकलेल्या शास्त्रीपंडितांचें समाजांत मोठें स्तोम माजून राहिलें होतें. राजेलोकदेखील या शास्त्रीपंडितांस वचकून असत. शूद्र आणि अतिशूद्र यांनीं ब्राह्मण, क्षत्रिय आणि वैश्य यांची सेवाचाकरी करावी आणि स्त्रियांनीं पतीला देव मानून त्याच्या आज्ञेंत रहावें असा त्या वेळचा दंडक होता. धर्माला सोडून वागणाराला प्रायश्चित्त घ्यावें लागे किंवा त्याला वाळीत टाकीत असत. धार्मिक बाबतींत सर्व अधिकार ब्राह्मणांकडे होते. त्या वेळीं सती जाण्याचीही चाल होती. देशांत स्वस्तता इतकी होती कीं आज शंभर रुपये खर्चूनदेखील ज्या वस्तु विकत घेतां येणार नाहींत त्या त्या वेळीं पांचदहा रुपयांत विकत घेतां येत होत्या. सोन्याचा भाव १५ रु. होता ! त्या वेळीं स्वराज्यही होतें. जाधव आडनांवाच्या मराठा जातीच्या घराण्यांतील राजांची महाराष्ट्रावर सत्ता होती व रामदेवराव जाधव या नांवाचा राजा त्या वेळीं राज्य करीत होता. देवगिरी ही त्याची राजधानी होती. त्या वेळीं मुसलमानांचे पाय महाराष्ट्राला लागले नव्हते. रामदेवराव जाधवाची राजधानी देवगिरी ही हल्लीं मोगलाईंत असून आतां तिचें नांव दौलताबाद आहे.

ज्ञानदेवांचे पूर्वज

ज्ञानेश्वरांचें घराणें मूळचें आपेगांवचें. हें आपेगांव हल्लीं मोगलाईंत असून तें पैठणपासून चार कोसांवर गोदावरीच्या उत्तर तीरीं आहे. आपेगांवच्या कुळकर्णीपणाची वृत्ति या घराण्याकडे होती. हे माध्यंदिनशाखेचे यजुर्वेदी देशस्थ ब्राह्मण. ज्ञानेश्वरांच्या पणजांचे पणजे हरिहरपंत. त्यांना रामचंद्र, केशव व मोहनाबाई अशीं तीन मुलें झालीं. त्यांपैकीं केशव लहानपणींच वारला. हरिहरपंतांच्यामागून रामचंद्रानें कुळकरण चालविलें. रामचंद्राचा मुलगा गोपाळ व त्याचा मुलगा त्र्यंबक हा फार विद्वान् व मोठा हरिभक्त होता. त्र्यंबकाला गोविंद व हरि असे दोन मुलगे होते. गोविंदाचा मुलगा विठ्ठल. हेच विठ्ठलपंत ज्ञानेश्वरांचे वडील होत. हे लहानपणापासूनच संसाराविषयीं उदासीन व विरक्त होते. त्या वेळच्या चालीप्रमाणें ब्राह्मणाच्या मुलास जेवढें शिक्षण आवश्यक असे तेवढें त्यांना मिळालें होतें. सातव्या वर्षीं त्यांची मुंज झाली. शिक्षण पुरें झाल्यावर वडिलांची आज्ञा घेऊन ते तीर्थयात्रेला निघाले. द्वारका, सुदामपुरी, मूळमाधव, भालुकातीर्थ, प्रभास, त्र्यंबकेश्वर वगैरे अनेक तीर्थें करून ते आळंदीस आले व तेथें सिद्धेश्वराच्या देवळांत उतरले. तेथें त्यांचा बरेच दिवस मुक्काम झाला. आळंदीचे कुळकर्णी सिधोपंत यांची लग्नाची मुलगी होती. त्यांनीं विठ्ठल-पंतांची चालचलणूक पाहून ती मुलगी त्यांना दिली. मुलीचें नांव रुक्मिणी. लग्न झाल्यावर वधूवरांनीं पंढरपूरला जाऊन पांडुरंगाचें दर्शन घेतलें. आळंदीला आल्यावर पत्नीला माहेरीं ठेवून विठ्ठलपंत पुनः तीर्थयात्रेला गेले व दक्षिणेकडील सर्व तीर्थें त्यांनीं केलीं.

तीर्थयात्रा झाल्यावर विठ्ठलपंत आळंदीला आले व रुक्मिणी आणि सिधोपंत यांस बरोबर घेऊन, आपल्या आईबापांच्या दर्शनास आपेगांवीं गेले. पुढें कांहीं वर्षें ते तेथेंच राहिले. आईबाप निवर्तल्यावर विठ्ठलपंत

संसार करूं लागले. पण त्यांचें मन संसारांत नव्हतें. ही गोष्ट रुक्मिणी-बाईनें सिधोपंतांस कळविली तेव्हां त्यांनीं आपेगांवास जाऊन विठ्ठलपंत व रुक्मिणी यांस आळंदीस आणलें. तेथेंही विठ्ठलपंत आपला बहुतेक काल परमार्थसाधनांतच घालवूं लागले. प्रभूचें भजन करावें, कीर्तन ऐकावें, संतांचें दर्शन घ्यावें हा त्यांचा नित्यक्रम. अशीं कांहीं वर्षें गेल्यावर पंतांनीं रुक्मिणीबाईस विनंती केली कीं, " काशीस जाऊन संन्यास घ्यावा व तेथेंच राहावें अशी माझी इच्छा आहे, तरी तसें करण्यास तूं मला परवानगी दे. " पण कोणती तरुण स्त्री आपल्या नवऱ्यास संन्यास घेण्यास खुषीनें परवानगी देईल ? रुक्मिणीबाईनें चक्क नाहीं म्हणून सांगितलें. सिधोपंतांनींही मुलीच्या सूचनेवरून, " संतति झाल्याशिवाय संन्यास घेणें योग्य नाहीं, " असें विठ्ठलपंतांस सांगितलें. परंतु पंतांचा निश्चय ढळला नाहीं. एके दिवशीं, रुक्मिणीबाईचें लक्ष कामांत गुंतलें आहे असें पाहून त्यांनीं " गंगेवर स्नानास जातों " असें तिला म्हटलें व हे नेहमींप्रमाणें इंद्रायणीवर आंघोळीस जात असतील अशा समजुतीनें रुक्मिणीबाईनें सहज ' जा ' म्हटलें. तीच पडत्या फळाची आज्ञा असें समजून विठ्ठलपंत तडक आळंदीहून निघाले आणि मजल दरमजल करीत कांहीं महिन्यांनीं काशीस जाऊन पोंचले.

संन्याशाचीं मुलें !

काशी येथें त्या वेळीं रामानंदस्वामी या नांवाचे एक विद्वान् संन्यासी रहात होते, त्यांजकडे जाऊन विठ्ठलपंत त्यांस म्हणाले, " मला बायको मुलें नाहींत. मी एकटा आहें. संसाराचा मला अगदीं कंटाळा आहे, म्हणून संन्यास घेऊन काशीस रहावें अशी माझी इच्छा आहे, तरी आपण कृपा करून मला संन्यास द्यावा. " स्वामींस हें बोलणें खरें वाटलें व त्यांनीं पंतांस संन्यास देऊन त्यांचें नांव " चैतन्याश्रम " असें ठेविलें.

आपल्या पतीनें काशीस जाऊन संन्यास घेतला ही बातमी काशीयात्रेस गेलेल्या लोकांकडून रुक्मिणीबाईस समजली तेव्हां तिला फार वाईट वाटलें. आतां आपला संसार संपला, असा विचार करून पुढील आयुष्य ईश्वरसेवेंत घालविण्याचें तिनें ठरविलें. पहांटेस उठून इंद्रायणीचें स्नान करावें, नंतर दोन तीन तास पिंपळाला प्रदक्षिणा घालाव्या, तोंडानें नामस्मरण करावें, सकाळीं एकदांच जेवावें, संध्याकाळीं देवतांचें दर्शन घेऊन कथाकीर्तन ऐकावें असा क्रम तिनें सुरू केला व तो बारा वर्षें चालविला.

पुढें एके दिवशीं अशी गंमत झाली कीं रामानंदस्वामी, आपले कांहीं शिष्य बरोबर घेऊन काशीहून रामेश्वरच्या यात्रेस निघाले असतां, वाटेंत आळंदी येथें मारुतीच्या देवळांत येऊन उतरले. संध्याकाळीं, नित्याप्रमाणें रुक्मिणीबाई मारुतीच्या दर्शनास आली व दर्शन घेतल्यावर, रामानंदस्वामींस तिनें नमस्कार केला. स्वामींनीं सहज 'पुत्रवती भव' (तुला मुलगे होवोत) असा आशीर्वाद दिला. तो ऐकून रुक्मिणीबाईस हसूं आलें. स्वामींनीं हसण्याचें कारण विचारलें. बाईनें सांगितलें, "माझे पति काशीस जाऊन राहिले असून तेथें त्यांनीं संन्यास घेतला आहे. जिचा पति संन्यासी झाला तिला मुलगे कसे होणार, हा विचार मनांत येऊन मला हसूं आलें." पुढें स्वामींनीं विचारल्यावरून तिनें आपली सर्व हकीकत त्यांना सांगितली, ती ऐकून, कांहीं वर्षांपूर्वीं ज्याला आपण संन्यास दिला व चैतन्याश्रम असें ज्याचें नांव ठेवलें तोच विठ्ठलपंत या बाईचा पति असला पाहिजे अशी त्यांची खात्री झाली व रामेश्वरच्या यात्रेचा बेत रहित करून रुक्मिणीबाई व सिधोपंत यांस बरोबर घेऊन ते परत काशीस गेले.

सिधोपंत व रुक्मिणीबाई यांस एका निराळ्या ठिकाणीं ठेवून रामानंदस्वामी आपल्या मठांत गेले आणि चैतन्याश्रमास बोलावून म्हणाले,

" चैतन्या, आपलें लग्न झालेलें नाहीं असें मला खोटेंच सांगून तूं संन्यास घेतलास. आणि अशा रीतीनें तूं मला फसविलेंस. पण तुझी ही लबाडी आतां उघडकीस आली आहे. " हें ऐकतांच चैतन्याश्रमांनीं आपला अपराध कबूल करून स्वामींचे पाय धरले. इतक्यांत सिधोपंतही रुक्मिणीबाईसह त्या ठिकाणीं आले. त्यांना पाहतांच चैतन्याश्रमास फारच लाज वाटली. मग त्यांना स्वामी म्हणाले, " तुझ्या हातून चूक झाली खरी पण आतां ती दुरुस्त केली पाहिजे. तूं आतां आपल्या पत्नीचा स्वीकार कर आणि आपल्या गांवीं जाऊन संसार कर. तुजवर ईश्वराची कृपा आहे, कांहीं काळजी करूं नकोस. " इतकें बोलून स्वामींनीं चैतन्याश्रमांच्या मस्तकावर हात ठेवला आणि त्यांस निरोप दिला. चैतन्याश्रमाचे आतां पुनः विठ्ठलपंत झाले !

कांहीं दिवसांनीं विठ्ठलपंत सिधोपंत व रुक्मिणीबाई यांसह आळंदीस येऊन पोंचले; व थोडे दिवस तेथें राहून पत्नीसह आपेगांवास जाऊन राहिले. संन्यासी पुनः संसारांत पडला पाहून धर्मवेड्या लोकांचें पित्त खवळलें. ब्राह्मणांनीं विठ्ठलपंतांस वाळीत टाकलें व त्यांच्या नातेवाइकांनींही त्यांचा संबंध तोडून टाकला. हजारों लोक हजारों तोंडांनीं त्यांची निंदा करूं लागले. " मनावर ताबा नाहीं आणि संन्यास घ्यायला हवा " अशी त्यांची कोणी हेटाळणी करूं लागले, कोणी त्यांना संन्यास देणाऱ्या रामानंदस्वामींची निंदा करूं लागले, कोणी बिचाऱ्या रुक्मिणीबाईस नांवें ठेवूं लागले ! विठ्ठलपंत आणि रुक्मिणीबाई यांनीं हा सर्व छळ आणि निंदा शांतपणानें सहन केलीं. लोक सुखानें गांवांत राहूं देईनात म्हणून गांवाबाहेरच्या रानांत एक झोंपडें बांधून ते राहिले आणि भिक्षेवर त्यांनीं आपला निर्वाह चालविला. आपला उरलेला वेळ तीं ईश्वरभजनांत घालवीत असत.

पुढें लवकरच रुक्मिणीबाईच्या पोटीं निवृत्ति, ज्ञानदेव, सोपान आणि मुक्ताबाई हीं चार मुलें दोन दोन वर्षांच्या अंतरानें जन्म पावलीं. त्यांचे जन्मकाल येणेंप्रमाणें :–निवृत्ति–शके ११९५, ज्ञानेश्वर–शके ११९७, सोपान–शके ११९९; आणि मुक्ताबाई–शके १२०१

निवृत्तीचे निवृत्तिनाथ

गांवांतील सगळ्या लोकांनीं विठ्ठलपंतांवर बहिष्कार घातला होता. त्यामुळें व पंतही स्वतः गांवाबाहेर झोंपडी बांधून रहात होते त्यामुळें निवृत्ति, ज्ञानदेव, सोपान व मुक्ताबाई या भावंडांना गांवांतील इतर मुलांबरोबर खेळण्यासंवरण्यास मिळालें नाहीं. त्यांनीं आपसांतच खेळावें, रात्रंदिवस आईबापांच्या सहवासांत असावें, आणि थोडाबहुत विद्याभ्यास करावा. कोठें नदीकांठीं किंवा वाटेंत कोणाची गांठ पडली तर त्यानें यांना "हीं पहा संन्याशाचीं कार्टीं!" असें म्हणून हिणवावें. गांवांतलीं पोरेंदेखील, थोरांचें पाहून, त्यांना हिडिसफिडिस करीत असत. अशा रीतीनें सहासात वर्षें गेलीं. निवृत्ति सात वर्षांचा झाला तेव्हां त्याच्या मुंजीचा विचार विठ्ठलपंतांच्या मनांत आला. पण सगळ्या ब्राह्मणांनीं त्यांच्यावर बहिष्कार घातलेला; त्यांच्या मुलाची मुंज कशी होणार? विठ्ठलपंतांनीं ब्राह्मणांची पुष्कळ विनवणी केली पण तिचा उपयोग झाला नाहीं. तेव्हां आपण त्र्यंबकेश्वरीं जाऊन एखादें अनुष्ठान करावें असा विचार रुक्मिणीबाईनें पंतांस सुचविला व तो त्यांनाही पसंत पडला. मग, त्याप्रमाणें विठ्ठलपंत रुक्मिणीबाई व मुलें यांस बरोबर घेऊन त्र्यंबकेश्वरीं कांहीं दिवस जाऊन राहिले. तेथें एके दिवशीं एक मोठी चमत्कारिक गोष्ट घडून आली ती अशी. एके रात्रीं तीं साही माणसें त्र्यंबकेश्वराच्या प्रदक्षिणेस बाहेर पडलीं असतां, आपल्यासमोरच एक मोठा भयंकर वाघ उड्या मारीत चालला आहे असें त्यांनीं पाहिलें.

तेव्हां धांवपळ सुरू होऊन त्या गडबडींत निवृत्ति वाट चुकला आणि भलत्याच दिशेनें पळत सुटला. पळतां पळतां तो अंजनीपर्वताच्या एका गुहेंत शिरला. त्या गुहेंत श्रीगैनीनाथ या नांवाचे एक मोठे सिद्धपुरुष तप करीत बसले होते. त्यांना पाहून निवृत्तीनें मोठ्या भक्तिभावानें त्यांना नमस्कार केला. त्या लहान वयाच्या मुलाची ही नम्रता पाहून गैनीनाथांस मोठें कौतुक वाटलें व आनंद झाला. त्यांनीं त्याला सात दिवस आपल्या गुहेंत ठेवून घेतलें व त्याच्या मस्तकावर हात ठेवून त्याला उपदेश दिला. निवृत्तीचे आतां निवृत्तिनाथ झाले; कारण त्यांचे गुरु गैनीनाथ हे नाथसांप्रदायी होते. या संप्रदायांत योगमार्ग मुख्य असून, श्रीकृष्णाची उपासना असते. निवृत्तीस गैनीनाथांनीं अवघ्या सात दिवसांत कोणता उपदेश केला आणि योगामार्गाचें ज्ञान कशा रीतीनें करून दिलें हें आपणांस सांगतां येणार नाहीं. पण साधूंचा अधिकार फार मोठा असतो, त्यांच्यावर ईश्वराची कृपा असते. त्यामुळें आपणांस ज्या गोष्टी फार कठीण आणि अशक्य वाटतात त्या ते अगदीं सहज करून दाखवितात. "आपणांसारिखे करिती तात्काळ । नाहीं काळवेळ तयांलागीं" असें सद्गुरूच्या सामर्थ्याचें वर्णन संतांनीं केलें आहे. गैनीनाथ हे असेच सद्गुरु होते व त्यांचे शिष्य निवृत्तिनाथ. अर्थात् तेही मोठे अधिकारी होते. ज्ञानदेवासारख्या अवतारी पुरुषाचे जे गुरु त्यांचा अधिकार काय सांगावा? एवढ्या लहान वयांत अगदीं आकस्मिक रीतीनें गैनीनाथांसारख्या सिद्धपुरुषांचा उपदेश मिळावा हें निवृत्तीचें मोठें भाग्य होय.

इकडे, वाघास पाहून झालेल्या गडबडींत निवृत्ति नाहींसा झाल्यापासून विठ्ठलपंत व रुक्मिणीबाई हीं मोठ्या काळजींत पडलीं होतीं. त्यांनीं मुलाचा पुष्कळ शोध केला, पण पत्ता न लागल्यामुळें तीं निराश होऊन बसलीं. शेवटीं सातवे दिवशीं, गैनीनाथांच्या आज्ञेवरून निवृत्ति

त्यांना येऊन भेटला. तेव्हां त्यांच्या जिवांत जीव आला. पुढें निवृत्तिनाथांनीं ज्ञानदेवांस उपदेश दिला व ज्ञानदेवांनीं सोपान व मुक्ताबाई यांस दिला. वयाच्या १६।१७ व्या वर्षी ज्ञानेश्वरीसारखा अद्वितीय ग्रंथ लिहिण्याचें सामर्थ्य ज्ञानदेवांच्या अंगीं निवृत्तिनाथांच्या कृपेनेंच आलें.

कांकडीच्या चोरीला फांशीची शिक्षा

त्र्यंबकेश्वराहून आपेगांवीं आल्यावर विठ्ठलपंतांनीं आपल्या मुलांच्या मुंजीच्या बाबतींत प्रयत्न करून पाहिला. त्यांनीं गांवांतील ब्राह्मणांचे पाय धरून त्यांना म्हटलें, "मला जरी तुम्ही वाळीत टाकलें आहे तरी आम्ही ब्राह्मणच आहोंत; आणि ब्राह्मणाच्या मुलांची मुंज झालीच पाहिजे. जर ती झाली नाहीं तर ब्राह्मणपणाचे संस्कार मुलांवर होणार नाहींत व तीं भ्रष्ट होतील. आमच्या हातून झालेल्या चुकीबद्दल तुम्ही आम्हांला शिक्षा केली ती योग्य आहे, परंतु आमच्या मुलांनीं काय केलें आहे? आमच्या चुकीचें प्रायश्चित्त त्यांनीं काय म्हणून भोगावें? तरी कृपा करून या गोष्टीचा शांतपणें विचार करा आणि आमच्या मुलांच्या मुंजी करून त्यांना पावन करून घ्या. मी तुम्हांला हात जोडतों आणि दांतीं तृण धरून शरण येतों." विठ्ठलपंतांच्या या विनवणीचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं. ब्राह्मणांनीं सगळे शास्त्रग्रंथ धुंडाळून शेवटीं असा निकाल दिला कीं, "तुमच्या अपराधास शास्त्रांत कोठेंही प्रायश्चित्त सांगितलेलें नाहीं व तुमच्या मुलांच्या मुंजींस शास्त्रांत कांहीं आधार नाहीं. तुम्हीं केलेला अपराध इतका भयंकर आहे कीं त्याबद्दल मरणाचीच शिक्षा योग्य आहे."

भोळ्या बिचाऱ्या विठ्ठलपंतांस वाटलें कीं ब्राह्मणांच्या आज्ञेप्रमाणें आपण आत्महत्या केली कीं त्यांना आपल्या मुलांची दया येऊन

ते त्यांच्या मुंजी करतील, आणि या विचारानें त्यांनीं प्रयागास जाऊन गंगायमुनेच्या संगमांत उडी टाकून आत्महत्या करण्याचें ठरविलें. त्याप्रमाणें मुलांची माया सोडून व त्यांच्या संगोपनाचा भरिभार ईश्वरावर टाकून एके दिवशीं ते आपेगांवाहून निघाले आणि प्रयागास गेले. रुक्मिणीबाईही त्यांजबरोबर गेली. तेथें दोघांनींही, प्रभूचें स्मरण करून, संगमांत उड्या टाकल्या. दोघेंही बुडून मरण पावलीं !

एकाद्यानें संन्यास घेतल्यावर पुनः जर संसार केला तर शास्त्रांत त्याला कांहीं प्रायश्चित्त सांगितलें आहे, परंतु मरणाची शिक्षा सांगितलेली नाहीं. असें असतां आपेगांवच्या किंवा आळंदीच्या ब्राह्मणांनीं विठ्ठलपंतांस आत्महत्या करण्याची आज्ञा कां केली व विठ्ठलपंतांनींही ती निमूटपणें कशी मान्य केली हें समजत नाहीं. कांहीं असो, परंतु विठ्ठलपंत आणि रुक्मिणीबाई हीं अवेळीं मरण पावल्यामुळें त्यांचीं लहानगीं चार मुलें मात्र उघडीं पडलीं यांत संशय नाहीं.

दुःखाचा कडेलोट

लहानपणींच ज्याचे आईबाप वारले असतील अशा बालकासारखा दुःखी प्राणी जगांत दुसरा कोण आहे ? ज्यांना थोडी तरी समजूत आलेली असते अशा निवृत्ति-ज्ञानदेवांसारख्या मुलांची गोष्ट सोडा; पण आपल्या आईबापांचें काय झालें, तीं अकस्मात् नाहींशीं कशीं झालीं, तीं आपणास सोडून कोठें गेलीं असतील काय ? गेलीं असल्यास परत कधीं येतील ? हेच विचार ज्यांच्या मनांत रात्रंदिवस घोळत असतील अशा सोपान-मुक्ताबाईसारख्या अर्भकांची स्थिति किती केंविलवाणी होत असेल बरें ? मृत्यूची त्यांना कल्पना नसल्यामुळें आपले आईबाप मरण पावले असतील हा विचार त्यांच्या मनांत

येणें शक्य नाहीं. स्त्रीपुरुषांचा जमाव दिसला तर त्यांत आपले बाबा असतील काय, आपली आई असेल काय म्हणून प्रत्येक स्त्रीपुरुषाच्या तोंडाकडे आशाळभूतपणानें पहावें आणि तीं त्यांत दिसलीं नाहींत म्हणजे खट्टू होऊन रडवें तोंड करून बसावें !

विठ्ठलपंत आणि रुक्मिणीबाई यांच्या मृत्यूनंतर त्यांचीं मुलें खरोखरच अक्षरशः उघडीं पडलीं. निवृत्ति व ज्ञानदेव यांनीं सकाळपासून दुपारपर्यंत भिक्षा मागत फिरावें व धाकट्या सोपानानें मुक्ताबाईस सांभाळावें. त्या वेळीं निवृत्तीचें वय फार तर नऊदहा वर्षांचें, ज्ञानेश्वरांचें सातआठ वर्षांचें, सोपानाचें पांचसहा वर्षांचें व मुक्ताबाईचें तीन चार वर्षांचें असेल. एवढ्या लहान वयाच्या या सकुमार बालकांवर दुर्दैवानें जो हा खडतर प्रसंग आणला त्याला त्यांनीं कसें तोंड दिलें असेल, सोपान आणि मुक्ताबाई यांनीं आईबापांची आठवण काढून परस्परांचीं अंगें आंसवांनीं कशीं भरून टाकलीं असतील, त्यांची ती केंविलवाणी स्थिति पाहून निवृत्ति-ज्ञानेश्वरांनीं त्यांची समजूत घालण्याचा प्रयत्न कसा केला असेल, इत्यादि गोष्टींची नुसती कल्पनादेखील अंगावर शहारे आणते आणि डोळे पाण्यानें भरून येतात. असो.

कांहीं दिवसांनीं तीं चारी भावंडें आपेगांवाहून, आपल्या आजोळीं— आळंदीस गेलीं. स्वतःच्या व आपल्या बंधूंच्या मुंजींविषयीं निवृत्तिनाथांस फारशी काळजी वाटत नव्हती. परंतु, आपण ब्राह्मण असतां मुंजीशिवाय राहणें योग्य नव्हे असा ज्ञानोबांचा आग्रह पडल्यामुळें ते आपल्या तीन्ही भावंडांस घेऊन पैठणास गेले. त्या वेळीं पैठण शहर हें वेदविद्येचें आणि धर्मशास्त्राचें माहेरघर होतें. पैठणचे ब्राह्मण सांगतील तो धर्म, अशी स्थिति होती.

पैठणांत

मजल दरमजल करीत तीं चारी भावंडें आळंदीहून पैठणास येऊन पोंचलीं व तेथील एका धर्मशाळेंत उतरलीं. मधुकरी मागून आणल्यावर त्यांनीं जेवण केलें. नंतर निवृत्तिनाथ आणि ज्ञानेश्वर यांनीं तेथील ब्राह्मणांच्या पुढाऱ्याची भेट घेऊन त्याला आपली सर्व हकीकत सांगितली व आपल्या मुंजी करण्याची त्यास विनंति केली. विठ्ठलपंतांची हकीकत पैठणच्या ब्राह्मणांनीं पूर्वीं ऐकलीच होती. त्याच विठ्ठलपंताचीं हीं मुलें, हें ऐकतांच ब्राह्मणांचा कपाळशूळ उठला व "तुमच्या मुंजी होणें शक्य नाहीं" असें निवृत्ति-ज्ञानदेवांस त्यांनीं स्पष्ट सांगितलें. तीं मुलें बिचारीं निराश होऊन जाण्यास निघालीं. इतक्यांत, एका ब्राह्मणास, विठ्ठलपंताचा ज्ञानदेव या नांवाचा मुलगा फार तेजस्वी आणि अलौकिक आहे असें कोठें तरी ऐकल्याचें आठवलें व त्यानें ज्ञानदेवांकडे पाहून "तुझेंच नांव ज्ञानदेव का?" असें त्यांस विचारलें. त्यांनीं 'होय' म्हणून सांगितल्यावर तो ब्राह्मण त्यांस म्हणाला, "तुझ्या अंगीं कांहीं अलौकिक सामर्थ्य आहे असें ऐकतों, तें जर खरें असेल तर तूं एखादा चमत्कार आम्हांला दाखव पाहूं." ज्ञानोबांनीं विचारलें, "कोणता चमत्कार दाखवूं, महाराज?" समोरून एक पखालीचा रेडा येत होता त्याकडे बोट दाखवून ब्राह्मण म्हणाला, "या रेड्याच्या तोंडून वेद ऐकावे अशी आमची इच्छा आहे." ज्ञानोबा म्हणाले, "सर्व भूतांच्या ठायीं एकच परमात्मा भरला आहे. मी आणि हा रेडा यांत कांहीं अंतर नाहीं. दोघेही एकाच परमेश्वराचीं निरनिराळीं रूपें आहोंत. तुमची आज्ञा असेल तर हा रेडादेखील वेद बोलेल." हें ऐकतांच एका ब्राह्मणानें त्या रेड्याच्या पाठीवर चाबकाचे तीन फटकारे लगावले; तोंच असा चमत्कार झाला कीं ज्ञानोबांच्या पाठीवर तीन वळ उठले व त्यांतून रक्ताचे पाट वाहूं लागले. "रेडा

आणि मी भिन्न नाहीं, " ह्या ज्ञानदेवांच्या भाषणाचा खरेपणा ब्राह्मणांच्या अनुभवास येतांच त्यांची योग्यता त्यांना कळून आली व चेष्टेखोरपणाची जागा पूज्यबुद्धीनें घेतली. पण तेवढ्यावरच तें प्रकरण संपावयाचें नव्हतें. संन्याशाचें मूल हरिकृपेच्या जोरावर वाटेल ती अघटित गोष्ट कशी करून दाखवूं शकतें हें प्रत्यक्ष कृतीनें दाखविण्याचें ज्ञानोबांनीं ठरविलें. ब्राह्मणांस नम्रतापूर्वक वंदन करून ते रेड्यास म्हणाले, " ऐक रे बाबा, तुझ्या तोंडून वेद ऐकावे अशी या पैठणच्या ब्राह्मणांची इच्छा आहे, तरी तूं त्यांना वेद म्हणून दाखव," आणि इतकें म्हणून त्यांनीं रेड्याच्या पाठीवर हात ठेवला. त्याबरोबर रेड्यानें वेदांतले कांहीं मंत्र खरोखरच म्हणून दाखविले; व तो चमत्कार पाहतांच ज्ञानोबांच्या अलौकिक सामर्थ्याविषयीं ब्राह्मणांची खात्री झाली. त्यांनीं त्या चारी भावंडांस भक्ति-भावानें नमस्कार केला. तेथें जमलेल्या हजारों लोकांनीं त्या मुलांचा जयजयकार केला. कर्मकाण्डापेक्षां भक्तिबल, योगबल, श्रेष्ठ आहे हें सिद्ध झालें. परंतु इतकें झालें तरी निवृत्ति, ज्ञानदेव, आणि सोपान यांच्या मुंजी शेवटीं झाल्या कीं नाहींत याविषयीं कोणत्याही जुन्या ग्रंथांत स्पष्टपणें कांहीं सांगितलेलें आढळत नाहीं. तीं चारी भावंडें शेवटपर्यंत ब्रह्मचारीच राहिलीं हेंही लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. ज्ञानोबांच्या अलौकिक सामर्थ्याचा अनुभव पाहिल्यावर पैठणच्या ब्राह्मणांनीं त्या चारी भावंडांना शुद्धिपत्र दिलें अशी कथा आहे व हें शुद्धिपत्र छापून प्रसिद्धही झालें आहे; परंतु तें मागाहून कोणी तरी बनविलें असावें असाही कांहीं लोकांचा त्यावर आक्षेप आहे.

पैठणांत या भावंडांचा बरेच दिवस मुक्काम झाला. तेवढ्या मुदतींत त्यांनीं—विशेषतः ज्ञानदेवांनीं—बऱ्याच संस्कृत ग्रंथांचा अभ्यास केला. एवढ्या लहान वयांतच त्यांनीं इतकी विद्या संपादन केली कीं गीतेसारख्या

गहन ग्रंथावर ते पुराण सांगूं लागले. रात्रौ भजन, कीर्तन होत असे व व पुष्कळ भाविक स्त्रीपुरुष तें ऐकावयास येत असत.

पैठणास एका ब्राह्मणाच्या घरीं त्याच्या वडिलांचें श्राद्ध निघालें, तेव्हां ज्ञानोबांनीं त्याला श्रद्धाची तयारी करण्यास सांगितलें. पाट मांडून पानें वाढलीं. ‘ पितरांनो, या ’ असें ज्ञानदेव म्हणाले, तोंच त्या ब्राह्मणाचे सर्व पितर आपापल्या जागीं येऊन बसले.

कांहीं दिवसांनीं तीं मुलें पैठणाहून आळंदीस आलीं. तो रेडाही त्यांनीं बरोबर घेतला होता, पण वाटेंत आळें येथें तो मरण पावला. त्याला तेथें पुरून त्या जागीं त्याची समाधि बांधण्यांत आली. ती अद्याप तेथें असून त्या स्थानास म्हसोबा म्हणतात.

विसोबा खेचर

आळंदी येथें विसोबा चाटी या नांवाचा एक ब्राह्मण होता. तो या चारी भावंडांचा फार द्वेष करीत असे. आळंदीस आल्यावर, निवृत्ति-ज्ञान-देवांनीं पैठणच्या ब्राह्मणांनीं दिलेलें शुद्धिपत्र तेथील ब्राह्मणांस दाखविलें व तेव्हां-पासून ते ब्राह्मण त्यांना फार मान देऊं लागले. हा त्या मुलांचा उत्कर्ष विसोबास सहन होईना. संधि मिळेल तेव्हांतेव्हां त्यांचा तो पाणउतारा करीत असे. तो लोकांस सांगे, “ अरे, यांच्या नादीं काय लागतां ? हीं संन्याशाचीं कार्टीं ! यांचें तोंडदेखील पाहूं नये. ” या मुलांपैकीं एखाद्याची जर वाटेंत कोठें दृष्टादृष्ट झाली तर आपणांस हें मोठें पातक लागलें असें विसोबास वाटे आणि तो घरीं जाऊन आंघोळ करी.

एकदां दसऱ्याचा सण आला, तेव्हां मांडे करावे असें निवृत्तिनाथांस वाटलें व मुक्ताबाईस त्यांनीं मांडे करण्यांस सांगितलें. मांडे करण्याचें मातीचें भांडें आणण्यासाठीं मुक्ताबाई कुंभाराच्या घरीं जाण्यास निघाली.

वाटेंत तिला विसोबा भेटला. त्याला पाहतांच ती भीतीनें चळचळां कांपू लागली. विसोबानें तिला उभी करून दरडावून विचारलें, "संन्याशाचे पोरी, कुठें चाललीस?" मुक्ताबाईनें नम्रतेनें सांगितलें, "दादांनीं आज मला मांडे करण्यास सांगितलें आहे म्हणून मांडे करण्याचें भांडें आणण्यासाठीं मी कुंभाराचे घरीं जात आहें." हें ऐकतांच विसोबा उपहासानें हंसला आणि मुक्ताबाईस त्यानें मारझोड केली. नंतर कुंभाराकडे जाऊन तो त्याला म्हणाला, "खबरदार या कार्टीला भांडें देशील तर!" विसोबाच्या भयानें कुंभारानें मुक्ताबाईला भांडें दिलें नाहीं, तेव्हां ती हिरमुसली होऊन घरीं आली आणि निवृत्ति-ज्ञानदेवांस विसोबाची हकीकत तिनें सांगितली. ती ऐकून ज्ञानोबा म्हणाले, 'ठीक आहे. तूं कांहीं काळजी करूं नकोस. मी योगबळानें माझा जठराग्नि प्रदीप्त करितों, त्यावर तूं मांडे भाजून घे." इतकें बोलून ज्ञानोबांनीं जठराग्नि प्रदीप्त केला तेव्हां त्यांच्या तोंडांतून आगीच्या ज्वाळा येऊं लागल्या. त्या उष्णतेनें त्यांचें सगळें अंग तव्यासारखें तापून निघालें. मग मुक्ताबाईनें त्यांच्या पाठीवर मांडे भाजून घेतले. मांडे झाल्यावर तिनें पानें वाढलीं व चौघेंही जेवावयास बसलीं. विसोबा बाहेरून हा प्रकार पहात होता. ज्ञानोबांचें हें सामर्थ्य पाहून त्याला आपल्या वर्तनाची मोठी लाज वाटली. तो मनांत म्हणाला, "ह्या केवळ ईश्वरी विभूति आहेत. त्यांची योग्यता न जाणतां म्यां मूर्खानें यांचा उगाच छळ केला." मग त्यानें ज्ञानोबांचें उच्छिष्ट खाऊन पावन होण्याचें ठरविलें व एकदम त्यांच्या झोंपडींत शिरून त्यांच्या ताटांतलें अन्न घेण्यासाठीं त्यानें हात पुढें केला. इतक्यांत ज्ञानोबांनीं ताट उचललें आणि लपवून ठेवलें. पण विसोबानें त्याच्यावर झडप घातली आणि त्यांतलें अन्न तो मोठ्या आवडीनें खाऊं लागला. तेव्हां ज्ञानदेव त्याला म्हणाले, "विसोबा, परते व्हा. हें तुम्ही

खेचरासारखें (कावळ्यासारखें) काय करतां ? " तेव्हांपासून विसोबाचें नांव विसोबा खेचर असें पडलें. मग ज्ञानदेवांनीं त्याच्या मस्तकावर हात ठेवून त्याला उपदेश दिला आणि त्याचा उद्धार केला. हे विसोबा खेचर पुढें एवढे मोठे अधिकारी पुरुष झाले कीं खुद्द विठोबानें नामदेवांस उपदेश घेण्यासाठीं त्यांच्याकडे पाठविलें.

तीर्थयात्रा

ज्ञानदेवांच्या काळीं महाराष्ट्रांत जे दुसरे अनेक संत होते त्यांत नामदेव फार प्रसिद्ध आहेत. हे लहान असतांनाच, यांचा भोळा भाव पाहून, यांच्या हातचा नैवेद्य देवानें खाल्ला अशी आख्यायिका आहे. हे जातीनें शिंपी. हे पुष्कळ वर्षें हयात होते व यांनीं लक्षावधि अभंग रचले. पण हल्लीं त्यांतले फारच थोडे अभंग शिल्लक आहेत. ज्ञानदेव आणि नामदेव यांचा मोठा स्नेह होता व ते दोघेही एकदां तीर्थयात्रेस गेले होते. पण ती हकीकत सांगण्यापूर्वीं, निवृत्ति-ज्ञानदेव वगैरे भावंडें मध्यंतरीं कांहीं दिवस नेवासें गांवीं जाऊन राहिलीं होतीं तो वृत्तांत सांगून टाकतों.

नेवासें हा गांव अहमदनगर जिल्ह्यांत प्रवरा नदीच्या कांठीं आहे. खंडोबाचें नेवासें व मोहनीराजाचें नेवासें असे गांवाचे दोन भाग असून मध्यें प्रवरा नदी वाहत आहे. मोहनीराजास 'महालया' किंवा म्हाळसा म्हणतात. ज्ञानदेवादि भावंडें नेवासें गांवांत शिरलीं तों एक स्त्री आपल्या मृत पतीच्या प्रेताजवळ रडत बसलेली त्यांना आढळली. ज्ञानदेवांनीं चौकशी केली तेव्हां मेलेल्या मनुष्याचें नांव 'सच्चिदानंद' होतें असें त्यांना समजलें. तेव्हां ते हंसून म्हणाले, 'सत्, चित् आणि आनंद हीं चिरंजीव आहेत, त्यांना मृत्यु कसा येईल ?' इतकें बोलून ज्ञानोबांनीं त्या प्रेतावरून हात फिरविला तों तो मेलेला मनुष्य जिवंत होऊन उठून

उभा राहिला ! ज्ञानोबांच्या पायांवर डोकें ठेवून तो त्यांना शरण गेला. हे सच्चिदानंदबाबा नेवाशाचे कुळकर्णी होत. ज्ञानदेवांनीं पुढें ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ रचला तो लिहून काढण्याचें काम या सच्चिदानंदबाबांनीं केलें. हा ज्ञानेश्वरी ग्रंथ ज्ञानदेवांनीं नेवासें येथेंच लिहिला.

पुढें ज्ञानदेव निवृत्तिनाथांची आज्ञा घेऊन तीर्थयात्रेस निघाले. त्या वेळीं नामदेव पंढरपुरीं होते व त्यांची कीर्ति ज्ञानोबांनीं ऐकली होती. तेव्हां त्यांसही बरोबर घेऊन जावें म्हणून ते पंढरपुरास जाऊन नामदेवांस भेटले. नामदेवांनीं त्यांना लोटांगण घातलें. उलट ज्ञानदेवांनीं त्यांना आलिंगन देऊन त्यांच्या पांडुरंगावरील प्रेमाची फार प्रशंसा केली. नंतर ते दोघे तीर्थयात्रेस निघाले. वाटेंत त्यांना दुसरे कांहीं संत येऊन मिळाले.

ज्ञानदेव नेवाशाहून पंढरपुरास येतांना वाटेंत चाकण येथें महीपतराव या नांवाचा एक भाविक श्रीमंत मनुष्य होता त्याच्या घरीं उतरले होते. त्या वेळीं महीपतरावांनीं त्यांना अशी विनंति केली होती कीं, "तुम्ही कऱ्हाडला जाल तेव्हां तेथें माझी मुलगी आहे तिला अवश्य दर्शन द्यावें." ही मुलगी कऱ्हाड येथील रामराय नांवाच्या मनुष्यास दिली होती. पुढें नामदेवादि संतांबरोबर तीर्थयात्रा करीत करीत ज्ञानदेव जेव्हां कऱ्हाडास आले तेव्हां तेथें त्यांनीं महीपतरावांच्या मुलीची चौकशी केली. त्या मुलीचें नांव सीताबाई असून तिला साधुसंतांचें दर्शन घेऊन त्यांची सेवाचाकरी करण्याची फार आवड होती. पण तिचा नवरा रामराय ह्याला देवधर्म, साधुसंत यांचें अगदीं वावडें होतें. साधुसंत पाहिले कीं त्याचें डोकें फिरे ! तो गांवचा मालक असून आपल्या गांवांत साधुसंत येतां कामा नयेत अशी त्याची सक्त ताकीद होती.

ज्ञानेश्वरादि संत गांवाबाहेर आल्याचें सीताबाईस समजलें तेव्हां त्यांच्या दर्शनासाठीं ती फार उत्सुक झाली. दासदासी बरोबर घेऊन गांवाबाहेर ती त्यांच्या दर्शनास गेली. नामदेवांचें कीर्तन चाललें होतें व त्या प्रेमरंगांत सर्व मंडळी रंगून गेली होती. " खऱ्या साधूच्या पोटांत, एखाद्याच्या हातचें घांसभर अन्न गेलें तर खुद्द पांडुरंग तृप्त होऊन ढेंकर देतो, " असें एक वाक्य कीर्तनांत नामदेवांच्या तोंडून बाहेर पडलेलें सीताबाईनें ऐकलें; तेव्हां या सर्व संतांस आपल्या वाड्यांत नेऊन जेवण कधीं घालीन असें तिला झालें. कीर्तन संपल्यावर सर्व संतांस नमस्कार करून ती घरीं गेली. पण रात्रभर तिला झोंप आली नाहीं. संतांस गांवांत येऊं द्यावयाचें नाहीं असा तिच्या पतीचा हुकूम होता. शिवाय तो स्वभावानेंही रागीट होता. त्यामुळें त्याच्याकडे ही गोष्ट बोलण्याची सोयच नव्हती. म्हणून शेवटीं तिनें एक धाडसाचा उपाय योजण्याचें ठरविलें. हिरकणीची पूड करून व ती पाण्यांत कालवून तें पाणी आपल्या एकुलत्या एक पांच वर्षांच्या मुलास तिनें पाजलें. हिरकणीच्या विषानें मुलगा ताबडतोब मरण पावला. वाड्यांत व गांवांत एकच हाहाकार उडाला. रामराय तर फारच शोक करूं लागला. सीताबाईचा मात्र ज्ञानदेवमहाराजांच्या सामर्थ्यावर पूर्ण विश्वास असल्यामुळें ती स्वस्थ होती. आपला पति फार दुःखी झाला आहे हें पाहून ती त्याला म्हणाली, " आपण आजपर्यंत साधूंचा अपमान केला त्याचा हा परिणाम होय. ज्ञानदेव-नामदेवांसारखे संत गांवाबाहेर येऊन उतरले आहेत, त्यांचे आतां तरी पाय धरा, म्हणजे हें संकट ते दूर करतील." मनुष्य कितीही दुष्ट आणि हट्टी असला तरी अशा प्रसंगीं तो अगदीं गरीब होतो आणि जो उपाय कोणी सुचवील तो करून पाहण्यास तयार होतो. सीताबाईचें सांगणें ऐकून तो ताबडतोब निघाला.

गांवाबाहेर जाऊन सर्व संतांचें त्यानें दर्शन घेतलें व त्यांना विनंति करून आपल्या वाड्यांत आणलें. ज्ञानेश्वरादि संतांचे पाय आपल्या वाड्यास लागले म्हणून सीताबाईस आनंद झाला. ज्ञानदेवांच्या पायांचें तीर्थ तिनें मुलाच्या तोंडांत घालतांच तो तत्काळ उठून बसला ! संतांचें हें सामर्थ्य पाहून रामरायाच्या मनांत त्यांच्याविषयीं पूज्यबुद्धि उत्पन्न होऊन तो त्यांच्या पायांवर गडबडां लोळूं लागला. त्यानंतर तोही सीताबाईप्रमाणेंच साधुसंतांचा मोठा भक्त झाला आणि त्या उभयतांनीं आपलें उरलेलें आयुष्य हरि-भजनांत आणि संतांच्या सेवेंत घालविलें.

तीर्थयात्रा–पुढें चालू

कऱ्हाडहून निघाल्यावर ती संतमंडळी वाटेंतील तीर्थयात्रा करीत करीत तेर नांवाच्या गांवीं गेली. तेथें गोरा कुंभार या नांवाचे एक मोठे संत रहात होते त्यांची त्यांनीं भेट घेतली. पुढें ते आंवढ्या नागनाथ येथें गेले; व तेथून सातपुडा पर्वतापर्यंत गेले. तेथें हरपाल या नांवाचा एक भिल्ल होता. तो लुटारू असूनही पंढरपूरचा वारकरी होता. त्यानें या संतांचा आदरसत्कार करून त्यांना धार शहरापर्यंत सुखरूपपणें नेऊन पोंचविलें. तेथें दोन दिवस राहून मंडळी उज्जयिनीस गेली. तेथें वीरमंगळ या नांवाचा एक प्रसिद्ध ज्योतिषी रहात होता. त्याला पूर्वीं, रामानंदस्वामींनीं सांगितलें होतें कीं "तूं येथेंच रहा. सात वर्षांनीं ज्ञानेश्वरमहाराज येथें येतील ते तुझा उद्धार करतील." त्याप्रमाणें तो वीरमंगळ सात वर्षें नुसत्या दुधावर राहिला होता. ज्ञानदेव उज्जयिनीस येतांच त्यांना भेटून त्यांच्या पायांवर त्यानें डोकें ठेविलें; ज्ञानोबांनीं त्याच्या मस्तकावर हात ठेवून त्याला उपदेश दिला. "पुनः गुरूचें दर्शन होण्याचा संभव नाहीं म्हणून आतांच हा देह गुरूच्या चरणीं अर्पण करितों" असें म्हणून वीरमंगळानें तेथल्या तेथें

प्राण सोडला! ज्ञानोबांनीं आपल्या हातांनीं त्याला समाधि दिली व समाधीवर शंकराच्या लिंगाची स्थापना केली. हें मंगळेश्वर नांवाचें स्थान अद्याप उज्जयिनीस गांवाबाहेर आहे असें सांगतात.

उज्जयिनीहून ज्ञानेश्वरादि संत प्रयागास गेले. तेथें मुद्गलाचार्य हे मोठा यज्ञ करीत होते व त्यासाठीं तेथें पुष्कळ विद्वान् ब्राह्मण जमा झाले होते. यज्ञांत अग्रपूजेचा मान कोणास द्यावा याबद्दल मोठा वाद माजून राहिला होता. तो वाद मिटविण्याची मुद्गलाचार्यांनीं एक युक्ति योजली ती अशी. एका हत्तिणीच्या सोंडेंत त्यांनीं फुलांची माळ दिली व ती माळ ज्याच्या गळ्यांत ती घालील त्याची अग्रपूजा करावी असें ठरविलें. हत्तीण ब्राह्मणांच्या समुदायांतून फिरत फिरत ज्ञानदेवांपाशीं आली आणि आपल्या सोंडेंतली माळ तिनें त्यांच्या गळ्यांत घातली. संतमंडळीनें 'पुंडलीकवरदा हरिविठ्ठल' ची गर्जना केली. पुढें यज्ञ झाला व यज्ञाचा पुरोडांश श्रीकाशीविश्वेश्वरानें ज्ञानोबांच्या हातून भक्षण केला अशी कथा आहे.

ज्ञानदेव व नामदेव हे उत्तरेकडील यात्रा करून दक्षिणेकडे यावयास निघाले. वाटेंत मारवाडच्या ओसाड वाळवंटांत त्यांना फार तहान लागली. जवळपास नदी किंवा तलाव नव्हता. पुढें वाटेंत त्यांना एक खोल विहीर लागली. पण दोर नसल्यामुळें त्यांना पाणी काढतां येईना. तहानेनें तर त्यांचे प्राण व्याकुळ झाले होते. शेवटीं ज्ञानदेवांनीं आपल्या योगसामर्थ्यानें सूक्ष्म देह धारण करून विहिरींत प्रवेश केला आणि यथेच्छ पाणी पिऊन आपली तहान भागविली. वर आल्यावर ते नामदेवांस म्हणाले, "मी पुन: विहिरींत उतरतों आणि तुझ्यासाठीं भांडें भरून पाणी घेऊन येतों." नामदेव म्हणाले, "तुम्ही आणलेलें पाणी मला नको. माझा पंढरीनाथ जर पाठीराखा असेल तर तो माझ्यासाठीं पाण्याची तजवीज

करील." असें म्हणून त्यांनीं सद्गदित अंतःकरणानें पांडुरंगाचा धांवा केला. तेव्हां असा चमत्कार झाला कीं ती विहीर पाण्यानें तुडुंब भरून वाहूं लागली ! नामदेवांचें हें भक्तिबळ पाहून ज्ञानोबांस मोठा आनंद झाला. असो. अशा रीतीनें उत्तरेकडील तीर्थयात्रा करून ही संतमंडळी पंढरपुरास आली.

चांगदेवांचें गर्वहरण

ज्ञानदेवांच्या काळीं महाराष्ट्रांत चांगदेव या नांवाचे एक मोठे योगी होते. ते शंकराचे भक्त होते व त्याच्या कृपेनें सर्व विद्या आणि कला यांचें ज्ञान त्यांस झालें होतें. ते रूपानें फार सुंदर आणि तेजस्वी होते. त्यांचें मूळ नांव चांगा वटेश्वर. पण लोक त्यांना चांगदेव म्हणत. त्यांनीं तापी नदीच्या तीरीं तपश्चर्या केली होती.

चांगदेव आपल्या योगसामर्थ्यानें नाना प्रकारचे चमत्कार करून दाखवीत असत. दुसऱ्याच्या मनांतलें जाणणें, पाण्यावरून चालणें वगैरे गोष्टी ते सहज लीलेनें करीत. असें सांगतात कीं चांगदेव १४०० वर्षें जगले होते ! तेवढ्या काळांत त्यांनीं परोपकारही पुष्कळ केला; आपल्या योगबलानें शेंकडों रोगी त्यांनीं बरे केले.

एकदां, पैठणाहून यात्रेस निघालेला एक ब्राह्मण चांगदेवांच्या आश्रमांत आला व सहज बोलतां बोलतां, पैठणांत ज्ञानदेवांनीं रेड्याच्या तोंडून वेद बोलविल्याची स्वतः पाहिलेली गोष्ट त्यानें चांगदेवांस सांगितली आणि शेवटीं तो म्हणाला, "असें सामर्थ्य दुसऱ्या कोणत्याही मनुष्याच्या अंगीं असेल असें मला वाटत नाहीं." ज्ञानदेवांच्या चमत्काराची गोष्ट ऐकून चांगदेवांसही मोठें आश्चर्य वाटलें आणि ब्राह्मणाकडून ज्ञानदेवांची सर्व हकीकत त्यांनीं विचारून घेतली. ज्ञानदेवांचें चरित्र

ऐकून, ज्या गोष्टी आपणांस करून दाखवितां येत नाहींत त्या गोष्टी करून दाखविणारा हा ज्ञानदेव आहे तरी कसा, हें पाहण्याची त्यांना इच्छा झाली. त्यांना स्वतःच्या सामर्थ्याचा मोठा गर्व होता, म्हणून आपल्याहून वरचढ दुसरा कोणी तरी आहे हें ऐकतांच त्यांच्या मनाला धक्का बसला.

चांगदेवांनीं, पहिल्यानें ज्ञानदेवांस एक पत्र पाठविण्याचें ठरविलें. ते कागद घेऊन पत्र लिहावयास बसले. परंतु मायना काय लिहावा हें त्यांना कळेना. ज्ञानदेव आपल्याहून लहान आहेत म्हणून त्यांना 'चिरंजीव' लिहावें तर ते ज्ञानानें व सामर्थ्यानें आपल्याहून श्रेष्ठ आहेत. 'तीर्थरूप' लिहावें तर आपल्यासारख्या १४०० वर्षांच्या म्हाताऱ्यानें तेरा चौदा वर्षांच्या पोरास 'तीर्थरूप' लिहिणें अगदींच अयोग्य! शेवटीं काय लिहावें याचा निश्चय न झाल्यामुळें त्यांनीं कोराच कागद ज्ञानदेवांकडे आपल्या शिष्यांबरोबर पाठवून दिला. त्याप्रमाणें ते शिष्य आळंदीस गेले आणि ज्ञानदेवांची भेट घेऊन व त्या चारी भावंडांना नमस्कार करून चांगदेवांचा कोरा कागद ते त्यांच्या हातीं देणार इतक्यांत ज्ञानोबा त्यांस म्हणाले, "काय, चांगदेवांनीं शेवटीं कोराच कागद आमच्याकडे पाठविला?" आपण कागद दाखविण्यापूर्वींच ज्ञानदेवांस ही गोष्ट समजली, हें पाहून चांगदेवांचे शिष्य आश्चर्यचकित झाले. त्यांनीं दिलेला कोरा कागद हातांत धरून मुक्ताबाई हंसत हंसत म्हणाली, "चौदाशें वर्षें जगून अद्याप हे कोरेच राहिले आहेत!" हें ऐकून निवृत्ति, ज्ञानदेव व सोपान यांना हंसूं आलें. मग निवृत्तिनाथांनीं चांगदेवांची सगळी कथा आपल्या भावंडांस सांगितली. नंतर ते ज्ञानोबांस म्हणाले, "चांगदेवांचा अभिमान नाहींसा होऊन त्यांना खऱ्या ब्रह्मज्ञानाची ओळख होईल असें सुंदर पत्र त्यांस लिही." त्याप्रमाणें ६५ ओव्यांचें एक पत्र ज्ञानदेवांनीं लिहिलें व तें चांगदेवांकडे

त्यांच्या शिष्यांबरोबर पाठविलें. हें पत्र 'चांगदेवपांसष्टी' या नांवानें प्रसिद्ध आहे.

शिष्यांनीं तें पत्र चांगदेवांस आणून दिलें. पण त्यांतला तो अध्यात्माचा गहन विषय त्यांना मुळींच समजला नाहीं. शेवटीं स्वतः मोठ्या समारंभानें जाऊन ज्ञानदेवांची भेट घेण्याचें त्यांनीं ठरविलें. बरोबर १४०० शिष्यांचा तांडा घेऊन, एका मोठ्या पटाईत वाघाच्या पाठीवर बसून व हातीं सर्पाचा चाबूक घेऊन चांगदेवांची स्वारी आळंदीस जाण्यास निघाली. मजल दरमजल करीत ते आळंदीस आले. त्यांच्या शिष्यांनीं पुढें येऊन, ज्ञानदेवांस त्यांच्या येण्याची वर्दी दिली. ज्ञानदेव त्या वेळीं एका पडक्या घराच्या भिंतीवर, आपल्या भावंडांसह, बसले होते. "चांगदेव आपल्या भेटीस येत आहेत तर आपणही त्यांना सामोरे जाऊं" असें बोलून ते भिंतीस म्हणाले, "चल ग बाई." हे शब्द त्यांच्या तोंडून निघतांच ती भिंत एखाद्या जिवंत प्राण्यासारखी भराभर चालूं लागली. चांगदेव समोरून वाघावर बसून येत होते त्यांनीं जेव्हां, ज्ञानदेवादि भावंडें भिंतीवर बसून आपणास सामोरीं येत आहेत हें पाहिलें तेव्हां ते अगदीं थिजून गेले! आपण वाघावर बसलों असलों तरी तो जिवंत आहे; पण ही निर्जीव भिंत हे चालवीत आहेत, तेव्हां आपला यांच्यापुढें काय पाड, हा विचार त्यांच्या मनांत येऊन त्यांचा अभिमान साफ गळला आणि वाघावरून उडी टाकून त्यांनीं त्या भावंडांचे पाय धरले! योगी आणि ज्ञानी यांत श्रेष्ठ कोण याचा निकाल लागला.

ज्ञानदेव भिंतीवरून खालीं उतरले आणि त्यांनीं चांगदेवांच्या अंगावरून व डोळ्यांवरून आपला हात फिरविला. चांगदेव ज्ञानोबांचे शिष्य झाले व पुढें कांहीं दिवस त्यांच्या संगतींत राहिले. आपले गुरुजी ज्ञानदेवांचे शिष्य झाले हें

चांगदेवांच्या शिष्यांस आवडलें नाहीं. पूर्वीं चांगदेवांच्या आश्रमांत त्यांची जी चैन चालत होती ती आतां चालेनाशी झाली. चांगदेवांसही शिष्यांचा कंटाळा आला होता, पण त्यांना घालवावें कसें हें त्यांना समजेना. शेवटीं ज्ञानोबांनीं एक सोळा आणे युक्ति काढली. पांसष्टीचा अर्थ मला सांगा असें चांगदेव त्यांना रोज म्हणत, परंतु कांहीं तरी निमित्त सांगून ज्ञानदेव ती गोष्ट लांबणीवर टाकीत. शेवटीं, एके दिवशीं चांगदेव अगदीं खनपटीलाच बसले. तेव्हां ज्ञानदेव त्यांना म्हणाले, "एक मनुष्य बळी द्या, म्हणजे पांसष्टीचा अर्थ तुम्हांला सांगतों." चांगदेवांनीं आपल्या शिष्यांस विचारलें, "तुमच्यापैकीं जो कोणी माझ्यासाठीं बळी जाण्यास तयार असेल त्यानें उद्यां सकाळीं मला भेटावें." हें ऐकतांच सर्व शिष्यांनीं रातोरात चंबूगबाळें आटोपलें. एक शिष्य ठिकाणावर राहील तर शपथ! सकाळीं उठून चांगदेव पाहतात तों सर्व शिष्य पळून गेलेले! त्यांना मोठें समाधान वाटलें. नंतर ज्ञानदेवांनीं त्यांना पासष्टीचा अर्थ समजावून सांगितला. पुढें ज्ञानदेवांनीं मुक्ताबाईकडून चांगदेवांस उपदेश देवविला. चांगदेवांचे थोडेसे अभंग प्रसिद्ध आहेत. चांगदेवांनीं पुणतांबें येथें शके १२१८ मध्यें समाधि घेतली.

ज्ञानदेवांची समाधि

ज्ञानदेवमहाराजांनीं जें कार्य करण्यासाठीं जन्म घेतला होता तें पुरें होतांच त्यांनीं समाधि घेण्याचा विचार केला. लहान वयांत त्यांनीं दाखविलेली विद्वत्ता, त्यांच्या हातून घडलेले अनेक अलौकिक चमत्कार, त्यांनीं लिहिलेले सुंदर ग्रंथ, यांच्या योगानें त्यांची प्रसिद्धि फार झाली व नित्य शेंकडों लोक त्यांच्या दर्शनास येऊं लागले. लोकांची ही उपाधि कायमची टाळावी म्हणून शेवटीं त्यांनीं जिवंत समाधि घेण्याचें ठरविलें.

ते पंढरीच्या वारीस गेले असतां तेथें इतर संतांशीं त्यांची गांठ पडली व त्यांस त्यांनीं आपला समाधि घेण्याचा विचार कळविला.

शेवटीं शके १२१८ दुर्मुख संवत्सर कार्तिक वद्य १३ गुरुवार हा दिवस उगवला. त्या दिवशीं आळंदी येथें, त्या वेळचे महाराष्ट्रांतील बहुतेक संत जमा झाले होते. निवृत्ति, सोपान, मुक्ताबाई, नामदेव, परिसा भागवत, चोखामेळा, विसोबा खेचर, जनाबाई, गोरा कुंभार, सांवता माळी वगैरे बहुतेक सर्व संत हजर होते; व ज्ञानदेवमहाराज आज आपणास कायमचे सोडून जाणार या विचारानें ते फार दुःखी झाले होते. नामदेव तर सारखे रडत होते. खुद्द पांडुरंग आणि रुक्मिणी पंढरपुराहून आळंदीस ज्ञानोबांच्या समाधीसाठीं त्या दिवशीं मुद्दाम आलीं होतीं, असें जुन्या ग्रंथांत लिहिलें आहे.

आळंदीस इंद्रायणी नदी आहे तिच्या कांठीं श्रीसिद्धेश्वर महादेवाचें जुनें देवालय आहे. तेथें, देवालयाच्या डाव्या बाजूस अजानवृक्षाखालीं एक लहानशी गुहा ज्ञानोबांनीं तयार करविली होती व तींत ते समाधि घेणार होते. नामदेवांचे पुत्र नारा, म्हादा, गोंदा, विठा यांनीं समाधीची जागा झाडून साफ केली. एकादशीला हरिजागर झाला तेव्हां नामदेवांनीं कीर्तन केलें. द्वादशीला पारणें सोडलें. त्रयोदशीच्या दिवशीं गुहेंत तुळशीचीं व बेलाचीं पानें आंथरून ज्ञानेश्वरांची बसण्याची जागा तयार केली. याप्रमाणें सर्व तयारी झाल्यावर ज्ञानदेव समाधींत जाण्यास उठले. सर्वांनीं त्यांना नमस्कार केला. पांडुरंगानें त्यांच्या कपाळीं केशरी गंध लावून गळ्यांत हार घातला. समाधीला प्रदक्षिणा घालून ते आंत शिरूं लागले तेव्हां पांडुरंगानें त्यांस हात दिला व "जगासाठीं तूं फार कष्ट केलेस" असें म्हणून त्यांस आंत नेलें. सर्व संतांनीं त्यांच्या

नांवाचा जयजयकार केला. त्यांचा एक हात पांडुरंगानें धरला व दुसरा हात निवृत्तिनाथांनीं धरला व दोघांनीं त्यांस आसनावर बसविलें. ज्ञानदेवांनीं तीन वेळां हात जोडून डोळे मिटले. पांडुरंग आणि निवृत्तिनाथ यांनीं शिळा लावून समाधीचें द्वार बंद केलें. सर्व संतांनीं समाधीवर फुलें वाहिलीं, नऊ दिवस कीर्तन झालें. अद्याप आळंदी येथें ज्ञानेश्वरमहाराजांच्या समाधीचा उत्सव दरवर्षीं होत असतो व आषाढी एकादशीस त्यांची पालखी पंढरपुरास जात असते.

ज्ञानदेवांनीं समाधि घेतल्यावर एकाच वर्षाच्या आंत सोपान, मुक्ताबाई व निवृत्तिनाथ यांनींही आपापले देह ठेविले.

ज्ञानदेवांची कविता

ज्ञानदेवमहाराजांनीं समाधि घेतली त्याला आतां साडेसहाशें वर्षें होऊन गेलीं, पण अद्याप त्यांचें नांव महाराष्ट्रांत गाजत आहे आणि हजारों लोक त्यांचे ग्रंथ वाचीत आहेत. त्यांनीं एकंदर किती कविता लिहिली व त्यांतली किती कविता गेल्या साडेसहाशें वर्षांत नष्ट झाली हें समजण्यास कांहीं मार्ग नाहीं. ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभव, चांगदेवपांसष्टी हे त्यांचे तीन ओवीबद्ध ग्रंथ व कांहीं अभंग इतकीच त्यांची कविता हल्लीं प्रसिद्ध आहे. ज्ञानेश्वरी ही भगवद्गीतेवर टीका असून अमृतानुभव हा स्वतंत्र ग्रंथ आहे. ज्ञानेश्वरीचें मूळचें नांव ' भावार्थदीपिका; ' पण पुढें लोक तिला ज्ञानेश्वरी म्हणूं लागले व तेंच नांव रूढ झालें. ज्ञानेश्वरी व अमृतानुभव या ग्रंथांची भाषा फार जुनी असल्यामुळें ते समजण्यास फार कठिण आहेत. परंतु हा भाषेचा कठिणपणा वजा केल्यास ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ फारच रसाळ आहे. याच्या तोडीचा ग्रंथ मराठी भाषेंत दुसरा नाहीं.

ग्रंथाचा मूळ विषय फार गहन असूनही, ज्ञानेश्वरांनीं दृष्टांत देऊन तो फार सुलभ करून सांगितला आहे. ओवीबद्ध ग्रंथाच्या मानानें त्यांचे अभंग बरेच सोपे आहेत.

मुलांनो, तुम्ही जेव्हां मोठे व्हाल तेव्हां ज्ञानोबांची ही ज्ञानेश्वरी एकदां तरी अवश्य वाचा.

बालवाचकांकरितां सुबोध चरित्रें

	आणे		आणे
श्रीसमर्थ रामदास, न. प. महाजन,	८	**ज्ञानेश्वर**, शिवराम वाशीकर,	५
श्रीकृष्णचरित्र, न. प. महाजन,	८	**श्रीसमर्थचरित्र**, आजगांवकर,	८
महारथी कर्ण, बा. वा. फाटक,	८	**दक्षकन्या सती**, वा. कृ. भावे,	५
श्रीरामचरित्र, न. प. महाजन,	८	**दर्यावर्दी कोलंबस**, ज. वि. बापट,	६
भक्त प्रल्हाद, ज. र. आजगांवकर,	५	**तुकारामबोवा**, बा. अ. भिडे,	६
पांडवचरित्र, न. प. महाजन,	८	**एकनाथांचें चरित्र**, आजगांवकर,	१२
रामतीर्थचरित्र, वि. वि. करमरकर,	४	**लोकमान्य टिळक**, आपटेगुरुजी,	१२
बालवीर मारुति, शं. ल. थोरात,	४	**चार वीर व मुत्सद्दी**, बा. अ. भिडे,	१२
सत्यवान-सावित्री, शं. ल. थोरात	३	**तीन थोर देशभक्त**, ना. सी. फडके,	रु. १।
पंचकन्या, न. प. महाजन,	२	**जगाचे उपकारकर्ते**, का. ना. भिडे,	४
दुष्यंत-शकुंतला, न. प. महाजन,	३	**थोरांच्या गोष्टी**, १ ते ३, वैद्य, प्र.	८
ध्रुवचरित्र, ज. र. आजगांवकर,	२	**मालती-माधव**, म. का. कारखानीस,	६
राजा हरिश्चंद्र, ज. र. आजगांवकर,	५	**चतुर प्रधान व गुणी राजा** ,,	५
नामदेवचरित्र, ज. र. आजगांवकर,	६	**हरवलेली आंगठी**, रा. स. जोशी,	८
सुदामा, ज. र. आजगांवकर,	२	**मेवाडचे वीर**, र. ल. उपासनी,	१२
चंद्रहासचरित्र, न. प. महाजन,	३	**मोठीं माणसें**, १-२, के. ह. सहस्रबुद्धे, प्र.	६
नळ-दमयंती, शं. ल. थोरात,	२	**विभूतींचा प्रसाद**, शेख, गुरव, पाटील,	४
बाळ चिलया, पां. श्री. टिल्लू,	३	**महाभारतांतील सोप्या गोष्टी**,	३
रामायणांतील सोप्या गोष्टी,	४	**तुकाराम**, शिवराम वाशीकर,	रु. १

केशव भिकाजी ढवळे, श्रीसमर्थ-सदन : २
चिराबाजार, मुंबई २